

Мырзажанова Г.

БААТЫРДЫК ЖОМОКТОРДУН ООЗЕКИ ЧЫГАРМАЧЫЛЫКТАГЫ ОРДУ

Мырзажанова Г.

МЕСТО СКАЗОК О ГЕРОИЗМЕ В УСТНОМ ТВОРЧЕСТВЕ

Баатырдык жомок атайын формуланын негизинде түзүлө тургандыгын дүйнө элдериндеги бул мазмундагы элдик оозеки чыгармалары далилдеди. Себеби, коомдук формация баардык элдердин өнүгүү этаптарында өз баскычтары менен өткөндүктөн, мындай тарыхый принципалдуулукту эч качан четке какпастан, традициялуулуктун чегинде келип чыгышына шарт түзгөн. Коомдун алгачкы формациялык баскычы ошол коомдогу адамдардын аң-сезимдик өнүгүшүнө бирдей таасир бергендиктен алар жараткан түшүнүктөр жалпылыкта болушуна алып келди.

Көрүнүктүү фольклорист В.Я.Пропп, элдик эпикалык чыгармалардын өнүгүү жолун тарыхый салыштырма жолу менен изилдеп, алгачкы баатырдык эпостор закон ченемдүү көрүнүш катарында байыркы коомдук түзүлүштүн өнүгүшүнүн акыркы баскычтарында пайда болот деген тыянакка келген¹.

Алгачкы адамдардын дүйнө таануу жөнүндөгү мифологиялык түшүнүгү таза мифтик мүнөзүн жоготуп, анын элементтерин сактоо менен кененирээк чагылдырган чыгармаларды жаратууга түрткү болгон. Бул учурда жаратылыштын сырлары жөнү менен эпостун келип чыгышына шарт түзүлгөн. Анда адамдар мурдагыдай мифтеги жаратылыштын борбордо болбостон, өзүлөрүнүн жомокто баатырдык сапатта борбодо болушун каалашкан. Тактап айтканда, жаратылышты жөнү үчүн болгон коллективдин күрөшү мифологияны артка калтырууга аракет кылган. Миф өзүнчө көркөм жанр катарында каада-салттын элементтерин чагылдыруу менен өзүнчө терминдин келип чыгышына шарт түзгөндүгүн эвен элинин архаикалык эпосторун изилдеген Ж.Н. Лебедева белгилеп, мындай эки компоненттен турган синтездүүлүк аткарылуу жагынан дагы сөзсүз түрдө айырмаланып кара сөз жана ыр мүнөзүндө болуп баатырдык жомокту жараткан дейт².

Негизинен бул жанрга бирден-бир маанилүү аракет бир нече окумуштуулар тарабынан көрүлгөн. Алсак, окумуштуу В.Я. Пропп: «Алгачкы эпостун формасы (догосударственный эпос) бул же тигил доордун окуяларын эмес анын умтулушун чагылдырат жана ыр түрүндөгү эпос формасы кийинчирээк прозалык формадан келип чыгып жана кылымдарга созулуп, өнүп-өскөндүгүн айтса³, В.М. Жирмунский эпостун алгачкы формасы генетикалык жактан жомоктун элементтери менен байланыштуу дейт⁴. Ошондой эле

Е.М.Мелетинский Сибирь элинин эпикалык эстеликтеринин алгачкы формасынын маселелерин иштеп чыгууда жана үйрөнүүдө В.М.Жирмунскийдин «богатырская сказка» жана В.Я. Проппун «догосударственный эпос» деп ар түрдүү аталышты беришсе да мазмуну жагынан окшош экендигин белгилеп, алардын берген жыйынтыктары бири-бирин толуктарын айтып, жана «Богатырская сказка» деген терминди сактоо менен «Богатырская сказка лишь особой жанровой разновидностью, где в центре стоит формирующийся героический характер но еще узок эпический фон... и ограничен коллективический пафос», дейт⁵. Жомок – Мелетинскийдин сөзү боюнча «от рода к семне», эпос «от рода к государству» процессине өтүүнү чагылдырат.

Баатырдык жомоктордун жаралышын «Манас» эпосун изилдөөчү Э.Абдылдаев: «Ар кандай элдин баатырдык традициясы баатырдык жомоктон башталат. Баатырдык жомоктор болсо эч кандай тарыхый окуяны же тарыхый адамдын аракетинин поэтикалык чагылышы эмес. Ал белгилүү бир доордун карама-каршылыгынын продуктусу экендигин айткан»⁶ Ошондуктан алардын алгачкы пайда болушун тарыхтагы белгилүү окуялардан издебестен, доордун жалпы мүнөзүнөн издөө керек. Адамзат коомундагы тарыхый окуялар ар бир доордо ар башка мүнөздө болот жана адамдардын аң-сезиминде ар башка таасир калтырышат. Демек, тарыхтын ар бир доорундагы турмуш чындыгына болгон элдин көркөм түшүнүгү да башкача болуп, чагылдыруу методу да ар башка болгондугуна күнөм жок. Себеби, тарыхый доордун мүнөзү жомоктук-мифологиялык методдо чагылдырылган. Ал эпикалык чыгармалардын идеялык мазмунун, эпикалык образдар системасын жана традициялык сюжеттик линияларын канчалык ар тараптан тегиз анализдеп карасак да эч кандай бул же тигил тарыхый окуяларга байланыштыра албайбыз. Алардын чыгышы тарыхтын белгилүү бир дооруна тиешелүү экендигин көрөбүз жана улам илгерилеген сайын эпикалык мүнөзүн модернизацияланып өнүгүп-өзгөрүп отургандыгын байкайбыз. Негизинен байыркы дүйнөдө жана орто кылымда жаралган кээ бир эпостордун келип чыгышы жана жаратылышы боюнча алар «неисторичен» жана архаикалык эпостор согуштук демократияга чейин эле жаралып жана этникалык консолидация процесси менен байланыштуу экендигин

монгол баатырдык эпосторун изилдеген С.Ю.Неклюдов белгилейт⁷. Тарыхтын бир мезгилинде тактап айтканда жаңы коом үчүн күрөш башталганда жаралган баатырдык жомоктор мифологиядан алыстабай, мифтен эволюциялык мүнөздө өнүп чыгат. Ал эми эпос болсо, мифологиянын топурагынан өнүп, өсүп бирок, мифтен эволюция жолу менен эмес анын идеологиясын тануудан келип чыккан⁸.

Мифология басымдуулук кылгандыгынан улам фольклордук чыгармаларды классификациялоого аракет кылган В.Е. Гусев «Эстетика фольклора» китебинде эпостордун биринчисине «Мифологические песни» түрүн киргизип, алардын жанрдык формасын песня-сказ» (ыр жана кара сөз) деп белгилейт⁹.

«Кыргыз адабиятынын аз изилдеген барактары» китебинде адабиятчы А.Эркебаев кыргыз адабиятынын жанрдык өзгөчөлүктөрүнө классификациялоо берүүдө, «Эр Төштүк», «Алназар Бакы», «Көкүл», «Муңдуубай», «Жоодарбешим» сыяктуу жомокторду баатырдык жомокторго киргизип, экинчи жагынан бул жомокторду мифтик мейкиндик, мифтик каармандар болгондуктан мифтик жомоктор деп атоого болот дейт, жана стадиялык жанрдык катышы боюнча кыргыз эпосторун типтештирүүдө мифологиялык эпосторго киргизет¹⁰. Ошондой эле кыргыз фольклорунун тарыхын этаптарга бөлүштүрүүдө бул сыяктуу чыгармаларды таптык коомго чейинки этапка киргизет.

Баатырдык жомокто мифологиялык дүйнө таанымдын активдүү жашоосунан чыныгы диндик маанисин жоготуудан келип чыгышы мүмкүн. Мифтин култантук жана диндик мааниси жомоктун өсүшүнө шарт түзгөн жана анын мифтин жолунан биротоло бошоп өзүнчө жанр катарында болушун мүнөздөгөн. Мифтик түшүнүктөр байыркы эпикалык чыгармалардын өзгөчө баатырдык жомоктун же архаикалык эпостун структурасына кирип алардын алгачкы формасын жараткан. Мифология эң байыркы – архаикалык идеализацияланган синкретикалык мүнөздө болуп эсептелет. Ошондой эле, мифтен теологиянын, философиянын, илимдин, искусствонун өрүмдөрү келип чыгат. Байыркы адамдардын дүйнө көрүм жөнүндөгү алгачкы теориялык эмес түшүнүгү миф болуп эсептелгендиктен оозеки чыгарма-чылыктын формасында өнүгүп келген. Бирок, оозеки чыгармалар бүтүндөй мифологиялык түзүлүштүн чегинде калбастан, чыгармалардын жанрдык өзгөчөлүгүнө ылайык мифологияны жомоктун же эпостун эрежесине баш ийдирет. Ал эми архаикалык катмар өтө эле байыркы формаларын сактап баатырдык жомоктордо баяндоо жана образдарды чагылдыруу жагынан биринчи планга чыгат. Натыйжада архаикалык формалар жомокторго мифологиялык катмар катарында

кирип, өзүнүн таасирин жоготпой сактаган. Учурда мифологиялык сюжеттер, персонаждык мотивдер көркөм-эстетикалык баалуулукка ээ болушат. Бара-бара мифтер чыгарманын өзөгүнө кирүү менен оозеки салттуулукта локалдык варианттарды пайда кылат. Алсак, мифология кыргыз элинин баатырдык жомокторунда басымдуу орунду ээлейт. Ал эми баатырдык эпостордо мифологиялык мотивтердин учурашы ага баатырдык жомоктор аркылуу агылып келгендигинин күбөсү. Баатырдык жомоктор миф менен баатырдык эпосторду байланыштыруучу звено. Ошондон улам жомок менен мифтин эпосторго агылып кириши биринчиден, эпостун структурасында негизги сюжеттин жана образдарды түзсө, экинчиден, анын идеялык мазмунун байытат.

Баатырдык жомоктордогу бирден-бир туруктуу точка – бул гиперболизация ошондой эле башкы каармандардын жомоктук жоруктары. Сыйкырчылык жана фантастика, көркөмдүк кызыгуу жомоктук өзгөчөлүк, баатырдык жомоктордо негизги орунду ээлеп, мифологиялык образдардын мүнөзүндө өнүгөт. Мифологиялык субъектилерден көркөм образдарга өтүү жолунда алар деңгээлине карабастан ийгиликтүү берилет, жана жалпы эстетикалык мазмун болот. Ал эми элдердин эпикалык башкы каармандардын образын поэтикалык идеализациялоого аракеттенүүсү, түшүнүгү салттуу жомоктук мотивдер менен аң-сезимдүү ойдогудай пайдаланылган.

Табигат кубулуштарынын алдында Адамдардын алсыздыгы жана коркунучу мифологиялык образдардын пайда болушуна шарт түзгөн. Ошондуктан К. Маркс: «Табигаттын жогорку кубулушу чыгармачылыктын биринчи маанилүү объектиси болушу мүмкүн» деген¹¹. Ошондуктан адамдар өзүлөрүнө белгисиз болгон табигаттын кубулуштарын алгачкы элдик чыгармаларды жаратууда негиз кылып алган. Байыркы адамдар жакшылык менен жамандыктын, караңгылык менен жарыктын түбөлүк күрөшүн чагылдырган чыгармаларды жаратышы алардын таптык коомго чейинки жашоосу жана күрөшү болуп саналат. Баатырдык жомоктордогу мифологиялык образдар-мифологиядан ажырабай турган бөлүк. Миф элдин түшүнүгүндө жаралып, жашап келип андан аркы жаңы багытын ачууда, кийинки жашоосун синкреттелген баатырдык жомоктордун, архаикалык эпостордун структурасына өткөргөн. Бул эпикалык чыгармалар мифологияга караганда адамдардын ойлоосунун жогорку деңгээлге көтөрүлө башташы болуп эсептелет. Мифологияны байыркы адамдар өздөрүнүн фантазиясында стихиялык күчтөрдү жеңүү жана багындыруу максатында жараткандыгы бизге белгилүү. Гиперболизацияланган мифологиялык образ болсо, элдин күчүн, баатырдыгын, акылын жана тапкычтыгын,

өзүлөрүнүн психологиясын жана мүнөзүн, салтын жана нравасын, бүтүндөй жашоосун көрсөткөн.

Баатырдык жомоктордо дүйнө көрүмдүн мифологиялык тиби байыркы доордогу адамдардын дүйнөгө көз чаптыруусу менен дүйнө кабылдоосун чагылдырып, жаратылышты адамга түспөлдөштүрүү аркылуу о.э. эмоционалдуу образдуу формада жана утилардык багыттуулукта болгон. Алсак, жаратылышты адамга түспөлдөштүрүү курчап турган дүйнөгө адамга мүнөздүү болгон белгилерди ыйгарып, космосту, жаратылыш күчтөрүн жандандырууда ачык көрсөтүлгөн. Эмоционалдуу образдуу формада жакшылык-жамандык, ак-кара, өмүр-өлүм, сүйүү-жек көрүү, адилетсиздик-адилеттик ж.б. адам тагдырын коштоп жүргөн кубулуштар батырлардын, кудаайлардын, жез кемпирлердин, алп дөөлөрдүн сырткы кебете кешпири, образы аркылуу түшүндүрүүгө аракет кылынган. Утилардык багыт (пайда, олжо) жомоктордо кандай гана тоскоолдук-тар менен мүчүлүштүктөр болбосун, баары бир оң каармандар өз максатына жетишип, аягында жениш, үйлөнүү-үлпөтү, бактылуу турмуш ж.б. жакшылыктар менен аяктайт.

Баатырдык жомоктордун мифтен алган мурасы-дүйнөнүн үч катмарлуулугу. Батырдык жомоктордо мифологиялык дүйнөнүн модели жетишерлик иштелип чыгып салттуу мүнөздү алып жүрөт. Дүйнө үч бөлүккө: көк, жер ортосу, жер асты болуп бөлүнүп алардын ортосундагы байланыш ар түрдүү жолдор аркылуу (түркүк, тешик, чынар терек) ишке ашат. Бүтүндөй үч дүйнө тең болсо дагы, негизги ортонку дүйнө адекваттуу мүнөзгө ээ. Кайсы гана эпикалык текстте болбосун «ортонку дүйнө» бирдей сүрөттөлөт. Тактап айтканда, бул дүйнөнүн чыныгы картинасы сүрөттөлөт. Үстүнкү жана астынкы дүйнө шамандык түшүнүктөн келип чыккандыгы белгилүү. Бирок, алардагы жашоо кадимки көрүнүштө болсо да, батырлардын иш-аракеттерине себеп болгон душмандары антроморфтуу. Негизинен баатырдык жомоктордун чагылдырган окуялары-

нын өтүш территориясы үч дүйнөдө тең өз тартибинде «Көкүл» жомогунда берилет. Мындай жомоктордун окуясы өткөн орду, каарман-персонаждары Сибирь территориясында жашаган түрк элдеринин традициясы менен тыгыз байланышта өткөндүгүнүн белгиси. «Көкүл» баатырдык жомогу өзүнүн сюжеттик составында, көркөм структура-сында жалпысынан алганда бардык мотивдер баатырдык жомоктун мүнөзүн камтыйт. Чындыгында кээ бир гана учурда кайсы бир эпизодду айтып берүүдө жана жазып алууда кемчиликке ээ болгон бирок, жомокту башка нускалары менен салыштырууда алардын орду калыбына келет. Баатырдык жомоктор негизинен мифология менен тыгыз байла-нышта болуп, анын системасынан өтө албастан, негизги төрт туруктуу сюжеттик линиянын негизинен куралат. Алар: биринчи- баатырдын кереметтүү төрөлүшү, экинчи - мифологиялык кейипкерлер менен күрөшү, үчүнчү батырдык үйлөнүү, төртүнчү баатырдын өз жерине кайтуусу. Жалпысынан алганда, жогорку салттуу формулалар ар бир элдин өзгөчөлүктөрүн камтуу менен баатырдык жомоктордун жаралуу мүмкүн-чүлүгүн мүнөздөгөн.

Адабияттар:

1. Пропп В.Я. Русский героический эпос. Москва-Ленинград 1958. с.58.
2. Лебедева Ж.Н. Архаический эпос эвенов. М. 1981. с.19.
3. Пропп В.Я. Русский героический эпос. С.7-8.
4. Жирмунский В.М. Народный героический эпос. М.-Л., 1962. с.222.
5. Мелетинский Е.М. Происхождение героического эпоса. М., 1963. с.18, 82.
6. Мамытбеков З., Абдылдаев Э. «Манас» эпосун изилдөөнүн кээ бир маселелери. Ф., 1966. 216-б.
7. Неклюдов С.Ю. Героический эпос монголских народов. М., 1984. с.81, 92.
8. Пропп В.Я. Русский героич. эпос. с.3.
9. Гусев В.Е. Эстетика фольклора. Л., 1967. с.132.
10. Эркебаев А. Кыргыз адабиятынын аз изилденген барактары. Б., 2004. 38, 48, 62-бб.
11. К.Маркс. т.1. соч. 2-ое изд. С.419.